

Еріх Фромм МАТИ ЧИ БУТИ?

ЗНАЧЕННЯ ВІДМІННОСТІ МІЖ ВОЛОДІННЯМ ТА БУТТЯМ

... володіння та буття є двома основними способами існування людини, і їхньою потужністю зумовлені відмінності в людських характерах та різні соціальні типи.

...

З наведеного огляду значень слів «мати» й «бути» можна зробити такі висновки:

1. Під володінням та буттям я розумію не окремі якості суб'єкта, прикладом яких можуть бути твердження «у мене є автомобіль», «я білий» або «я щасливий», а два основних способи існування, два різних види самоорієнтації і орієнтації у світі, дві різні структури характеру, перевага однієї з яких визначає все, що людина думає, відчуває і робить.

2. При існуванні за принципом володіння моє ставлення до світу втілюється у прагнення зробити його об'єктом володіння, в намагання перетворити все і всіх, зокрема і себе самого, у свою власність.

3. Щодо буття як способу існування, то слід розрізняти дві його форми. Одна з них є протилежністю *володіння*, як це показано на прикладі Дю Маре, та означає життєлюбність і справжню причетність до світу. Інша форма буття — це протилежність *видимості*, вона відсилає до справжньої природи, істинної реальності особи чи речі, на відміну від оманливої видимості, як це показано на прикладі етимології слова «бути» (Бенвеніст).

II. ВОЛОДІННЯ ТА БУТТЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ДОСВІДІ

... Наведені нижче прості приклади проявів принципів володіння й буття у повсякденному житті допоможуть читачам зрозуміти суть цих двох альтернативних способів існування.

НАВЧАННЯ

Студенти, які живуть за принципом володіння, можуть слухати лекцію, сприймати слова, розуміти логіку побудови речень і їхній зміст, зрештою, законспектувати до нотатника кожне слово, сказане лектором, потім завчити занотований текст і таким чином скласти

іспит. Зміст лекцій не стане частиною їхньої власної системи мислення, не розширить, не збагатить її. Такі студенти просто трансформують слова, почуті на лекції, в записи — в записи окремих думок чи теорій, які зберігатимуть. Студент і зміст лекції так і лишаються чужими один одному, хіба що студент стає власником колекції чийось висловлювань (щойно сформульованих або запозичених з інших джерел).

Ті студенти, для котрих принцип володіння є домінуючим, мають на меті триматися того, що вони «вивчали», чи то твердо покладаючись на власну пам'ять, чи дбайливо зберігаючи свої записи. Вони не намагаються створювати чи вигадувати щось нове. Насправді ж свіжі думки або ідеї стосовно чого б то не було навіюють особам такого типу великий неспокій, бо все нове змушує їх сумніватися в тій фіксованій сумі знань, якою вони оволоділи. Справді, людину, для якої основний спосіб її стосунків зі світом — володіння, будь-які ідеї, зміст яких важко засвоїти і зафіксувати (в пам'яті або на папері), лякають, як і все, що розвивається і змінюється, тобто не піддається контролю.

Зовсім інакшим способом відбувається засвоєння знань студентами, які обрали буття як основний спосіб стосунків зі світом. Почнемо хоча б із того, що вони ніколи не починають слухати курс лекцій, навіть першу з них, будучи *tabula rasa*. Вони вже розмірковували над проблемами, які становлять предмет лекції, в них відтак виникли власні питання. Вони засвоюють тему, і вона зацікавлює їх. Замість того щоб бути пасивними «приймачами» слів та ідей, вони слухають, вони *чують*, і, що найважливіше, вони *отримують* і *відгукуються*, причому активно і продуктивно. Почуте ними стимулює їх до власних роздумів. У них виникають питання, їм відкриваються нові ідеї і перспективи. Для таких студентів лекції — це живий процес. Усе, що говорить лектор, вони сприймають з цікавістю і вмиє зіставляють із життям. Вони не просто знайомляться з новими знаннями, які їм слід взяти з собою додому й вивчити. На кожного з таких студентів лекція справляє певний вплив, якоюсь мірою змінює: після лекції він або вона уже чимось відрізняється від тієї людини, що була до лекції. ...

ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

Згадка може з'являтися або за принципом володіння, або за принципом буття. Головне, чим різняться ці дві форми, — це тип

встановлюваного зв'язку. При згадках за принципом володіння він може бути суто механічним, коли, наприклад, зв'язок між двома послідовними словами визначається частотою їхнього вживання в певному поєднанні. Зв'язок може бути й суто логічним, якщо він побудований на протилежності або подібності понять чи на часових, просторових, кольорових принципах; зв'язки також можуть бути встановлені в параметрах конкретної системи мислення.

Згадка за принципом буття являє собою активне відтворення слів, думок, зорових образів, картин, музики; інакше кажучи, конкретний факт, який треба згадати, поєднується з пов'язаними з ним багатьма іншими фактами. При цьому встановлюються живі зв'язки, а не механічні чи логічні. Поняття пов'язуються одне з одним завдяки продуктивному процесу мислення (або відчуття), який активізується у пошуці потрібного слова. Ось простий приклад: якщо зі словом «аспірин» у свідомості зринає поняття «головний біль», то це, вочевидь, є логічна асоціація, більш-менш узвичаєна і загальноприйнята. Якщо ж слова «головний біль» у мене викликають такі асоціації, як «стрес» або «гнів», то причина в тому, що, розмірковуючи над цим станом самопочуття, я інтуїтивно осягнув його справжні причини. Такий тип згадки являє собою акт продуктивного мислення. Вражаючим прикладом цього типу живої згадки є метод вільних асоціацій, запропонований Фрейдом.

Люди, які не надто схильні до збереження інформації, можуть пересвідчитися в тому, що пам'ять працюватиме набагато краще, якщо відчувати сильний і безпосередній інтерес. Наприклад, окремі особи згадували слова давно забутої ними іноземної мови, коли життєва необхідність того від них вимагала. Можу засвідчити, що я хоч не володію достатньо доброю пам'яттю, але здатен пригадати зміст сну свого пацієнта, який я аналізував два тижні тому чи навіть і п'ять років тому, якщо доводилося знову зустрітися з ним особисто і зосередитися на його особі. Дарма що за кілька хвилин перед тим я був геть неспроможний пригадати той сон — у цьому не було нагальної потреби.

Згадування за принципом буття передбачає відтворення в пам'яті того, що людина колись бачила або чула. Ми самі можемо відчутти таке продуктивне відновлення в пам'яті, якщо спробуємо уявити побачене десь обличчя або якийсь краєвид. Згадка не відновиться вмить, негайно; нам треба подумки відтворити цей

предмет, нібито оживити його у свідомості. Таке відновлення в пам'яті не завжди дається легко; для повного й точного відтворення обличчя або краєвиду свого часу ми мусили б споглядати його досить пильно. Коли таке згадування відбувається, та людина, чие лице ми згадуємо, постає перед нами настільки живою, а краєвид — настільки виразним, наче ця постать або цей пейзаж цієї миті фізично присутні перед нами.

Прикладом того, як саме відбувається згадування обличчя чи пейзажу за принципом володіння, може стати манера багатьох людей розглядати світліни. Фотокартка править людям лиш допоміжним засобом для розпізнавання особи чи місця, викликаючи зазвичай реакцію: «Так, це він» або «Так, мені тут доводилося бувати». Для більшості людей фотографія стає відчуженою пам'яттю.

Згадування, доручене паперу, є іншою формою відчуженої пам'яті. Нотуючи те, що я бажаю запам'ятати, я набуваю впевненості, що володію інформацією, і тому не роблю спроб утримати її у власній голові. Я впевнений у своїй власності, але лише доти, доки не загублю нотатки, бо тоді я втрачаю і пам'ять про цю інформацію. Я втрачаю також здатність до стійкого запам'ятовування, бо мій банк пам'яті перетворився на екстерналізовану у вигляді нотаток частину мене самого. ...

ЧИТАННЯ

... читання ... являє собою (принаймні має являти) бесіду між автором і читачем. Ясна річ, у читанні (втім, як і в особистій розмові) великого значення набуває те, хто є автором (співрозмовником). Читати дешевий роман, який не вирізняється високим художнім рівнем, — те ж саме, що й марити. Таке читання не викрешує продуктивної реакції, текст просто поглинається, ніби якийсь телевізійне шоу чи хрумка картопля, яку ми жуємо, споглядаючи його. Але роман, скажімо, Бальзака може надихнути на плідну внутрішню роботу, викликати щире співпереживання — адже таке читання відбувається за принципом буття. Між тим у наш час більшість людей читає за принципом володіння, просто споживаючи літературний продукт. Коли цікавість збуджена, читач прагне дізнатися фабулу роману, його сюжет, а також відповіді на конкретні питання: чи лишиться герой живим, чи загине, чи буде спокушена героїня, а чи ні. Роман відіграє роль своєрідного

збудника для читача, кульмінація переживань якого припадає на щасливий або трагічний фінал. Дізнавшись, чим усе завершується, читач стає володарем історії, майже настільки ж реальної, начебто вона належить до його власних спогадів. Але обрії знання від того не розширилися; дійові особи роману так і лишилися незрозумілими, і глибоке осягнення людського єства чи власної сутності так і не відбулося.

Аналогічним способом можна читати навіть книги з філософії або історії. Техніка їхнього читання формується (або, точніше, деформується) у процесі навчання. Мета звичайної школи — забезпечити кожного учня певним обсягом «культурної власності» і наприкінці навчання видати йому документ, який посвідчує принаймні мінімальні надбання. Студентів навчають прочитувати книгу таким чином, щоб вони могли відтворити основні думки автора. Платона, Арістотеля, Декарта, Спінозу, Лейбніца, Канта, Хайдеггера, Сартра студенти «знають» саме в такий спосіб. Відмінність між середньою школою та аспірантурою полягає головним чином в обсягах надбаної культурної власності, відповідних до обсягів власності матеріальної, що нею згодом володітиме випускник аспірантури. Так звані відмінники — це учні, здатні якнайточніше повторити думку кожного з авторитетних філософів; вони схожі на добре поінформованих гідів якогось музею. Те, що виходить за межі такого привласненого знання, на їхню думку, не варте вивчення. Вони не вчатья подумки спілкуватися з філософами, розпитувати їх; вони не вчатья помічати властиві тим чи тим авторам суперечності і розуміти, де автор свідомо чи несвідомо оминув спірні або проблемні питання; вони не вчатья розрізняти нові ідеї, генеровані самим філософом, і відбитки в його творах сучасного йому «здорового глузду», відповідного добі; вони не вчатья дослухатися до автора, щоб розпізнати, коли його слова йдуть лише від розуму, а коли — від розуму і серця; вони не вчатья розпізнавати щирість чи лукавство автора і ще багато чого іншого.

Люди, які читають за принципом буття, часто змушені переоцінювати визнані всіма книги, не відчуваючи за ними ніякої цінності (або визнаючи її як вкрай обмежену). Або ж вони здатні глибоко зрозуміти зміст, іноді навіть глибше за самого автора, який, між іншим, вважає все написане ним надзвичайно важливим.

ВЛАДАРЮВАННЯ

І ще один приклад добре ілюструє відмінність між принципами володіння й буття — це реалізація влади. Тут найсуттєвішим є розрізнення між такими поняттями, як «володіти владою» та «бути владою». Либонь, майже всі ми в певних ситуаціях мусимо застосовувати владу. Зокрема при вихованні дітей — з метою захистити своїх нащадків від небезпек і дати їм необхідні настанови щодо поведінки в різноманітних ситуаціях. Для більшості чоловіків патріархального суспільства жінка також є об'єктом влади. В бюрократичних, ієрархічно організованих суспільствах, на взірць нашого, владу здійснюють за допомогою більшості громадян, виняток становлять хіба що люди найнижчого соціального прошарку, які самі є об'єктами влади.

Наше розуміння влади відповідає тому або тому способу існування, але воно залежить від усвідомлення того, що досить розлогий термін «влада» має два цілковито різних тлумачення: адже вона може бути або раціональною, або ірраціональною. Раціональна влада базується на компетентності і сприяє зростанню людини, яка її реалізує. Ірраціональна влада тримається на примусі і служить для експлуатації того, хто їй підлягає. Цю відмінність я розглянув у книзі «Втеча від свободи» [37].

У примітивних суспільствах мисливців і збирачів керування здійснює уповноважена особа, достатньо компетентна для того, аби, за загальним визнанням членів спільноти, нести цей тягар. За якою саме компетенцією визначаються претенденти, залежить від конкретних обставин; зазвичай цінними вважаються життєвий досвід, мудрість, великодушність, майстерність, презентабельність, відвага. Чимало племен не мають постійного керівництва, його призначають, коли виникає потреба. Або ж існують різновиди влади для окремих царин життя: ведення війн, здійснення релігійних обрядів, розв'язання суперечок. Послаблення або зникнення чеснот і потужностей, на яких тримається влада, веде до її занепаду. ...

Влада за принципом буття спирається не лише на наявність у претендента необхідної компетентності щодо виконання певних соціальних функцій, а й на вимогу високого особистісного розвитку претендента. Такі люди випромінюють авторитетність і не потребують щоразу доводити свою силу наказами, погрозами і підкупами. ...

В ієрархічно організованих суспільствах, значно більших і складніших, ніж племена мисливців та збирачів, базована на компетенції влада поступається місцем владі соціального статусу. Це не означає, що чинна влада безперечно некомпетентна; це лиш значить, що компетентність не є її невід'ємним елементом. У багатьох випадках ці дві категорії геть не пов'язані між собою: наприклад, якщо ми беремо до розгляду владу монарха, компетентність якого визначається властивостями, зумовленими лиш випадковим поєднанням генів; прибрати владу до рук здатен і аморальний злочинець за допомогою вбивств і зради; а в сучасних демократичних суспільствах в управлінні можуть потрапити люди, обрані завдяки чи то фотогенічній зовнішності, чи то сумі грошей, яку вони спроможні витратити на виборчу кампанію.

...

Незалежно від причин втрати характеристик, що забезпечують компетентність, у найчисленніших та жорстко-ієрархічних суспільствах відбувається процес відчуження влади. Спочатку реальна або уявна компетентність влади переноситься на уніформу або владний титул. Якщо можновладець вбраний у відповідний мундир або пишається відповідним титулом, зовнішні ознаки компетентності підміняють справжні владні характеристики. Король (скористаємося цим титулом як символом влади саме такого типу) може виявитися дурнем, обмеженою і злою людиною, тобто гранично некомпетентним для того, щоб владарювати, але в нього є влада. Допоки він володіє королівським титулом, вважається, що він має властивості, аби владарювати. Навіть якщо король голий, усі вірять, що на ньому розкішне вбрання.

...

ВОЛОДІТИ ЗНАННЯМ І ЗНАТИ

Принципи володіння та буття діють і у сфері знання, й відмінність між ними можна описати двома формулюваннями: «У мене є знання» та «Я знаю». Володіння знанням передбачає здобуття та збереження наявних знань (інформації); а от знання в сенсі буття — функціональне, це лише засіб, складова процесу продуктивного мислення.

Пізнання за принципом буття має свої особливості, і зрозуміти їхню сутність нам допоможуть прозріння великих мислителів, серед яких — Будда, юдейські пророки, Ісус, Мейстер Екхарт, Зигмунд Фрейд і Карл Маркс. На їхню думку, знання починається з усвідомлення оманливості нашого звичайного чуттєвого сприйняття, з усвідомлення невідповідності людських уявлень про фізичну реальність, власне, «істинній реальності» — переважно в тому сенсі, що більшість людей живе у напівсні, не здогадуючись, що значна частина того, що вони сприймають за істину або вважають очевидним, — усього лиш ілюзія, породжена сугестивним впливом їхнього соціального оточення. Таким чином, справжнє знання починається з руйнації ілюзій, з розчарування (*ent-tauschung*). Знати — означає проникнути за внутрішню оболонку явища до самого його коріння, відповідно й до його причин; знати — це «бачити» дійсність такою, якою вона є. Знання як спосіб буття не передбачає володіння істиною, але воно передбачає занурення в глиб реальності, де, зберігаючи критичну позицію, можна було б підступити до істини якнайближче.

Здатність творчо проникати в сутність явищ виражає давньоєврейське слово *jadoa*, що означає пізнати й любити...

... Знати оптимально за принципом буття — це знати глибше, а за принципом володіння — мати більше знань.

Сучасна система освіти переважно орієнтована на те, щоб навчити людей набувати знання ніби якимось майном, так чи інакше пропорційне тій власності і тому суспільному становищу, яке вони, швидше за все, посядуть у майбутньому. Отримуваний мінімум знань достатній для того, аби люди могли належним чином виконувати свої службові обов'язки. На додаток для плекання власної значущості кожен отримує в окремій упаковці «знання-люкс», причому розмір такого пакунка обумовлений кар'єрними перспективами цієї особи в майбутньому. Навчальні заклади — це фабрики, де виготовляються подібні пакунки зі «всебічними» знаннями, хоча самі школи зазвичай стверджують, що їхня мета — ознайомити учнів з видатними досягненнями людського розуму. Чимало коледжів проявляють особливу винахідливість у поширенні таких ілюзій. Від філософії й мистецтва Стародавньої Індії до екзистенціалізму і сюрреалізму — чого лише не пропонує цей «шведський стіл знань» покуштувати учням — кавалок того, кавалок цього, їх заохочують почувати себе вільно і невимушено, а

тому не спонукають зосередитися на якійсь одній дисципліні і навіть не вимагають дочитувати книгу до кінця. ...

ВІРА

Залежно від того, за яким принципом — володіння чи буття — використовується поняття «віра», воно може мати два цілком відмінні значення — в релігійному, політичному чи особистому плані.

У першому випадку віра — це володіння певною відповіддю, яка не потребує жодних раціональних доказів. Відповідь ця складається зі створених іншими людьми формулювань, які особа сприймає лише тому, що вона цим іншим, як правило бюрократії, підлягає. Це створює відчуття впевненості, засноване на реальній (або тільки уявній) силі бюрократії, і мовби забезпечує перепустку, що дозволяє долучитись до великої групи людей. Готова відповідь вивільняє людину від складного завдання самостійно мислити і приймати рішення: особа стає одним із щасливих володарів справжньої віри (*beati possidentes*). Віра за принципом володіння надає впевненості, вона претендує на утвердження абсолютного неспростовного знання, яке є правдоподібним, оскільки могутність його прибічників і захисників здається непохитною. Справді, хіба кожен не віддав би перевагу впевненості, якби натомість потрібно було лише відмовитися від своєї незалежності?

... Хто бажає набути впевненості, хто хоче мати готові відповіді на всі життєві питання, не намагаючись шукати їх самотужки, той вірить за принципом володіння.

Цілковито інше явище — віра за принципом буття. Чи можна жити без віри? Хіба не мусить немовля довіритися материнським грудям? Хіба всі ми не повинні вірити в інших, у тих, кого любимо, зрештою, в самих себе? Чи можемо ми жити без віри у справедливість норм нашого життя? Справді, без віри нас охоплюють безсилля, безвихідь, страх.

Віра за принципом буття — це передусім не вірування в певні ідеї (хоча і це буває також), а внутрішня орієнтація, певна позиція людини. Правильніше було б говорити: людина у вірі, а не — у неї є віра. (Теологія розрізняє віру, яка є довірою (*fides quae creditur*), і віру як довіру (*fides qua creditur*), відбиваючи аналогічну відмінність між змістом віри й актом віри.) Можна вірити собі й іншим людям, релігійна людина може вірити в Бога. ...

...

Моя віра в самого себе, в інших, у людство, зрештою, в нашу спроможність стати людьми в повному сенсі цього слова також передбачає впевненість, але ця впевненість базується на моєму власному досвіді, а не на підкоренні якомусь авторитету, який наказує, у що мені вірити. Це впевненість в істині, яка не може бути доведена за допомогою раціональних неспростовних фактів; а втім, у мене є власні суб'єктивні підстави бути в ній упевненим. ...

Впевнений у порядності якоїсь людини, я все ж не можу довести, що вона збереже свою чесність у майбутньому; і якби вона лишилася чесною до самої смерті, то навіть це не могло б спростувати позитивістську впевненість у можливості морального падіння цієї людини, якби вона прожила довше. Моя впевненість вкорінена у глибокому знанні інших людей і власному досвіді любові та чесності. Таке знання можливе лишень настільки, наскільки я здатен абстрагуватися від власного «Я» і побачити іншу людину такою, якою вона є, розпізнати структуру її характеру, її індивідуальні риси і водночас загальнолюдську сутність. Так я дізнаюсь, на що здатна людина, на що — ні і чого вона ніколи не зробить. Я, звичайно, не беруся передбачити всю її поведінку в майбутньому, але основні лінії поведінки можна визначити наперед, адже вони вкорінені в таких рисах характеру, як чесність, почуття відповідальності тощо ...

Така віра базована на фактах, отже, вона раціональна. Але ці факти неможливо довести методами традиційної позитивістської психології; лише я, жива людина, є інструментом, здатним їх «зарєєструвати».

ЛЮБОВ

Слово «любити» так само можна розуміти у двох різних значеннях, залежно від того, чи то йдеться про любов за принципом володіння, а чи за принципом буття.

Чи можна *мати* любов? Якби можна було, любов скидалася б на річ або субстанцію, які можна перетворити на власність. Справді ж такої речі, як «любов», не існує. Це абстракція, можливо, це неземна істота або богиня — але нікому досі не пощастило побачити її на власні очі. В реальності існує тільки акт любові. Любити — це плідна активність у дії, і вона передбачає прояв інтересу й піклування, а також пізнання, душевний відгук, вияв

почуттів, насолоду і може бути спрямована на людину, дерево, картину, ідею. Вона дарує наснагу і відчуття повноти життя. Це процес самооновлення й особистісного росту.

Любов за принципом володіння передбачає позбавлення свободи й утримання під контролем того, хто є об'єктом такої «любові». Вона не дарує життя, а натомість душить, знесилює, убиває його. Коли люди розводяться про свою любов, вони зазвичай просто зловживають словом, аби приховати правду про те, що насправді вони любові не відчують. Чи так уже й багато батьків люблять власних дітей? Питання лишається без відповіді. Ллойд де Моз [22] оприлюднив зафіксовані (протягом двох останніх тисячоліть у Західному світі) свідчення жадливих проявів жорстокості батьків стосовно рідних дітей, від фізичних знущань до наруги над психікою, від байдужості до відвертого привласнення і садизму, — ці кричущі факти наводять на думку, що люблячі батьки є радше винятком, ніж правилом.

Те ж саме можна сказати і про шлюби. Чи побудовані вони на коханні, чи, згідно з традиціями минулого, на існуючих звичаях, чи то є шлюб за розрахунком, — справжня подружня любов є винятком. Розрахунок, звичай, спільні економічні інтереси, спільні діти, взаємозалежність чи взаємна ненависть і страх — усе це видається за «любов», аж поки хтось із партнерів чи обидва не зізнаються, що вони не люблять і ніколи не любили одне одного. Сьогодні можна помітити певний прогрес у цьому питанні; люди почали дивитися на життя більш реалістично і тверезо й визнають, що сексуальний потяг — ще не кохання, а теплі, хай навіть не надто близькі взаємини з друзями — теж прояв любові. Внаслідок появи нових поглядів люди стали відвертішими, а також почали частіше міняти партнерів. Це не свідчення того, що кохання виникає частіше; нові партнери можуть любити одне одного так само мало, як і колишні.

Перехід від закоханості до ілюзії «володіння» любов'ю можна часто спостерігати з усіма конкретними подробицями на прикладі пар, які «впали у кохання». ...

Під час залицяння обоє ще не впевнені одне в одному, але кожне намагається підкорити іншого. Обоє сповнені життя, привабливі, цікаві, навіть прекрасні — повнота життя завжди надає обличчю чарівності. Обоє ще не заволідали одне одним, отож енергія кожного з них спрямована на те, щоб *бути*, тобто віддавати

іншому і стимулювати його. Одруження докорінно змінює ситуацію. Шлюбний контракт надає кожній із сторін виняткове право на володіння тілом, почуттями й увагою партнера. Вже зникла потреба когось завойовувати, бо любов перетворилась на щось, чим людина володіє, — на власність. Пара припиняє докладати зусиль до того, аби бути привабливими і викликати любов, тож, як результат, обоє починають набридати одне одному і їхня краса зникає. Вони розчаровані і стурбовані. Хіба ж вони вже не ті люди, якими були раніше? Чи не допустилися вони помилки? Кожен зазвичай відшукує причину змін у своєму партнері і відчуває себе ошуканим. Жоден з них не бачить, що тепер вони вже не ті самі, якими були в період закоханості; хибне уявлення, за яким любов можна привласнити, призвело до того, що вони перестали любити. І замість того щоб любити, вони тепер разом вдовольняються почуттям власництва — мають дім, гроші, дітей, репутацію. Отже, в деяких випадках шлюб, збудований на любові, перетворюється на таке собі «спільне підприємство», в якому егоїзм одного сполучається з егоїзмом іншого й утворює якусь цілісність — «сім'ю».

Якщо в парі не подолане прагнення відродити колишнє кохання, в одного з партнерів може виникнути ілюзія, нібито новий партнер (або партнери) зможе вдовольнити його жагу. Йому видається, ніби єдине, що йому потрібне, — це любов. Але для таких людей любов не є виявом буття; це богиня, якій вони хочуть підкорятися. Така любов неминуче зазнає поразки, адже «любов — дитя свободи» (стверджує старовинна французька пісня); прихильник богині кохання стає пасивним і байдужим, перетворюється на надокучливу істоту, яка втратила рештки своєї колишньої звабливості.

Проте не можна не визнати, що для двох закоханих одне в одного людей шлюб може стати й найліпшим рішенням. Труднощі полягають не в одруженні, а у власницькій екзистенційній сутності обох партнерів і — доконечно — всього суспільства. Прихильники таких сучасних форм спільного життя, як груповий шлюб, зміна партнерів, груповий секс тощо, на мій погляд, усього лиш ухилитися від складнощів любовних стосунків, лікуючи нудьгу за допомогою щораз нових стимулів та прагнучи *володіти* якомога більшою кількістю коханців, замість того щоб навчитися любити бодай одного. ...